

НАРОДЖЕННЯ ПОЗАШЛЮБНИХ ДІТЕЙ У СЕЛАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. (статистичний аспект)

У статті розглядається проблема дошлюбних статевих стосунків у середовищі сільської молоді, проблема інфантициду. Аналізується частота народження позашлюбних дітей різними соціаль-но-віковими категоріями жінок.

Ключові слова: незаконні народження, інфантицид, статистика.

Питання дошлюбних сексуальних стосунків у середовищі української сільської молоді досі викликає чимало дискусій. Виховання дівчат у родині було спрямоване на те, щоб підготувати їх до виконання обов'язків дружини, матері та господині. Однак це була ідеальна модель, яка дає уявлення лише про бажану та очікувану поведінку дівчини.

Чимало тем, які стосувалися, насамперед, інтимної сфери, в родинних розмовах були табуованими, як вважають сучасні етнологи, зокрема О. Кісь [14, с. 49–55]. Через це подекуди складається хибне уявлення щодо морально-етичного боку взаємин і у молодіжному середовищі. Деякі автори наголошують на високій моральності, характерній виключно для української молоді, на неприпустимості будь-яких сексуальних стосунків до шлюбу [20, с. 170–182].

Однак більшість сучасних етнологів, зокрема М. Гримич, І. Ігнатенко, М. Маерчик, дотримуються іншої думки. Дошлюбні сексуальні стосунки в українському селі не були такою вже рідкістю, особливо під час вечорниць, де хлопці та дівчата залишалися на спільну ночівлю [13; 14; 15 16].

Оскільки етнографічні матеріали про ступінь сексуальної свободи на вечорницях є досить суперечливими, варто звернутися до документальних матеріалів.

У Чернігівській губернії за період 30–50-х років ХІХ ст. у фонді Чернігівської палати кримінального суду відкла-лося 19 справ, які стосуються незаконного співмешкання і перелюбу, 16 із них – про вбивство позашлюбних дітей. У 8 випадках (тобто 50 % справ) у вбивстві новонароджених звинувачувалися саме незаміжні дівчата. Прослідкуємо деякі особливості. У більшості випадків дівчата мали вік за 20 років [5; 6; 7; 8; 9; 11], лише в одній справі – 19 років [10]. За традиційними уявленнями, які панували в середовищі українського селянства, ці дівчата вже перейшли граничну межу шлюбного віку і ризикували залишитися старими дівами (шлюбний вік в Україні становив 16–18 років) [2, с. 47]. Тож можемо припустити, що в такій ситуації легше було маніпулювати ними, обіцяючи одружитися. Тим більше, що в одному з випадків дівчина прямо заявляє, що звабник обіцяв взяти її заміж [5, арк. 2].

Також зазначимо, що більшість цих дівчат проживали з батьками, у цілком благополучних родинях, а за свідченнями односельців, були «поведінки гарної». Тобто якби, втративши цноту, вони не завагітніли, їхня «репутація» не потраждала б, бо довести факт втрати цноти та дізнатися межі близькості хлопця та дівчини практично було

неможливо. Тут варто звернути увагу й на те, що односельці перед судом виступають, здебільшого, на боці дівчини, наголошуючи на тому, що нічого лихого за нею раніше не помічали. Це ще раз демонструє те, що популярні етнографічні розповіді про жорстокі санкції щодо покриток значно відрізнялися від реалій повсякденності (принаймні на досліджуваних нами територіях).

Однак, попри певну лояльність, дівчина, народивши позашлюбну дитину, все ж таки опинялася на маргінесі. Той факт, що більшість дівчат були досить благополучними, але все ж таки пішли на злочин дітозгубництва, може свідчити й про те, що вони боялися осуду односельців саме за народження позашлюбної дитини, а не за сам факт дошлюбних інтимних стосунків. Подібна ситуація ілюструє твердження дослідника сімейних девіацій В. Маслійчука, що хоча осуд громади й був певним стримуючим фактором інтимних стосунків молоді, але саме він штовхав дівчат на вбивство позашлюбних дітей [17, с. 95].

Натомість, одна зі справ про вбивство дівчиною своєї позашлюбної дитини, яку знаходимо у фонді Шаповалівського сільського управління, демонструє нам один з непривабливих боків стосунків всередині родини. Дівчина-сирота 17–18 років (точно свого віку не знала) народила позашлюбну дитину після того, як її кілька разів гвалтував чоловік її старшої сестри, в родині якої вона жила. Свою незаконнонароджену дитину дівчина вбила [4].

У цьому випадку дівчина стала жертвою та заручницею сімейного ладу. Будучи сиротою, вона ставала, фактично, беззахисною перед свавіллям родича, в домі якого проживала. Незважаючи на те, що подібні випадки, судячи з архівних матеріалів, були поодинокими, ми можемо припустити, що в реальності їх було більше. Ймовірно, що випадки конфліктів та насилля всередині родини рідко доходили до суду.

Окрім судових матеріалів, дані про народження позашлюбних дітей та перелюб і незаконне співмешкання містяться також у фондах Духовних консисторій.

Виходячи з вищенаведених матеріалів по Чернігівській губернії, можна зробити такий висновок: через погану збереженість справ не завжди можемо визначити сімейний статус звинуваченої. Однак, із 57 справ про сексуальні злочини, точно можемо ідентифікувати 13 таких, у яких звинуваченими виступають саме дівчата (12 – народження позашлюбної дитини, у 6 випадках немовлят вбили), та один випадок блуду.

При цьому варто зауважити, що окремо взяті судові матеріали все-таки не можуть дати повної картини. Тож для порівняння ми залучили ще й дані метричних книг, адже у метриках фіксувалося, що дитина була народжена поза шлюбом. Проаналізувавши дані по 13-и селах Чернігівської губернії за першу половину ХІХ ст., ми отримали таку картину: на 879 народжень (народження двоєн ми рахували як один випадок) припадає 20 позашлюбних дітей, що складає 2,27% всіх народжень. Із двадцяти зазначених випадків у 7-ми сімейний стан породіллі не зазначений, 8 позашлюб-

них дітей народили незаміжні дівчата, троє позашлюбних дітей у солдаток, 1 у вдови і 1 у заміжньої жінки, чоловік якої був у від'їзді. Таким чином, позашлюбні діти, народжені незаміжніми дівчатами, склали, як мінімум, сорок відсотків із усіх зафіксованих нами народжень. Також слід зауважити, що далеко не у всіх селах протягом року фіксувалася хоча б одна позашлюбна дитина, в той час як в інших їх могло бути й кілька. Отримані дані ми узагальнили в таблиці № 1 (до розрахунків ми не включили матеріали по селах, які не містять даних за повний рік через погану збереженість метричних книг).

Таблиця 1

**Позашлюбні народження у селах
Чернігівської губернії у першій половині XIX ст.**

Село	Рік	Загальна кількість народжень	Кількість позашлюбних народжень
с. Нові Боровичі (Городнянський повіт)	1804	130	4
с. Охрामеєвичі (Сосницький повіт)	1809	50	0
с. Гаврилова Слобода (Н-Сіверський повіт)	1816	43	4
с. Рудьківка (Козелецький повіт)	1820	78	0
м. Кобижча (Козелецький повіт)	1820	75	0
с. Лучковичі (Стародубський повіт)	1820	25	0
с. Слободка (Сосницький повіт)	1836	41	2
с. Савинок (Сосницький повіт)	1836	120	2
с. Семиполки (Остерський повіт)	1850	33	1
	1851	34	3
с. Городище (Сосницький повіт)	1853	79	1
	1854	77	3
с. Адамівка (Козелецький повіт)	1802	38	0
с. Борковичі (Сосницький повіт)	1801	31	0
с. Осьмаки (Сосницький повіт)	1808	25	0
Загальна кількість народжень		879	20

Складено за: Держархів Чернігівської обл., ф. 679 «Чернігівська духовна консисторія», оп. 4, спр. 664, 700, 713, 716, 786, 1045, 1152, 1153, 1156, 1356, 1385, 1575.

Із внесених нами до таблиці матеріалів бачимо, що із 13 сіл у 7-ми (більше половини) протягом року не було зафіксовано жодної позашлюбної дитини. У той же час у двох селах (Нові Боровичі Городнянського повіту та Гаврилова Слобода Новгород-Сіверського повіту) зафіксовано максимальну порівняно з іншими кількість позашлюбних народжень – по 4 за рік. Щоб на основі цих цифр скласти уявлення про певну «суспільну мораль» у тому чи іншому селі, варто врахувати і загальну кількість народжень у тому чи іншому населеному пункті. Так, якщо у Нових Боровичах на 130 народжень припало 4 незаконних, тобто 3,07 % від загальної кількості (що в цілому не

набагато перевищує середній показник по губернії), то у Гавриловій Слободі така ж кількість позашлюбних дітей припадає на 43 випадки народжень. Це складає вже 9,3 %.

Слід також наголосити, що наприклад, в Суразькому повіті Чернігівської губернії (там проживали здебільшого етнічні білоруси та росіяни) втрата дівчиною цноти не вважалася перепоною до весілля. До втрати незайманості ставилися цілком ліберально [21, с. 32–48].

У такому разі при більш глибокому дослідженні по кожному з населених пунктів можна було б виявити причини (соціальні, економічні, етнокультурні) подібних ситуацій. Наявність або відсутність позашлюбних народжень у тому чи іншому селі могла бути викликана, як ми уже зазначали вище, певними місцевими традиціями та особливостями суспільної думки, однак для перевірки цієї гіпотези необхідно детальніше вивчати конкретні населені пункти вже на рівні мікроісторичного дослідження. Подекуди навіть у сусідніх селах ситуація могла кардинально різнитися.

Аналогічні дані М. Домонтович наводить по Чернігівській губернії. Він зазначає, що з 1856 по 1860 рр. одна позашлюбна дитина припадала на 24 законних. Для порівняння за даними на 1859 рік у Англії одна позашлюбна дитина припадала на 15 законних, у Швеції на 20, в Австрії на 5.

У таблиці № 2 наведені дані про загальну кількість позашлюбних дітей та підкидьків у Чернігівській губернії (1856–1860) [18, с. 124].

Таблиця 2

	1856	1857	1858	1859	1860	Всього	Середня кількість за рік
Кількість позашлюбних дітей	2420	2713	2960	3014	2869	13976	2795
Кількість підкинутих дітей	2	20	12	17	18	87	17

Із великою долею ймовірності можемо припустити, що підкинуті діти, принаймні якась їх частина, також були позашлюбними, а отже кількість незаконних народжень таким чином зростає. Однак перевірити це припущення ми не маємо змоги. (Дані стосуються виключно православного населення губернії).

У «Памятної книжке» Чернігівської губернії за 1862 рік також вміщена статистика народжень серед православного населення губернії. Так за рік в цілому народилося 75862 дитини (більша частина – у повітах губернії). З них 73600 склали законні народження, а 2262 незаконні [19, с. 48]. Таким чином, шляхом нескладних обрахунків обчислюємо, що відсоток незаконнонароджених складає 2,98 %, що загалом не набагато більше від підрахованого нами відсотка по досліджених селах. Похибка обумовлена тим, що при загально-

му обрахунку народжень по губернії враховуються дані й по міському населенню, де кількість позашлюбних дітей традиційно була більшою, ніж в селах.

О.Р. Кісь вважає, що на Поліссі і Полтавщині ставлення до дівчини-покритки було більш лояльним, ніж на Західній Україні. Вона не виключалася із життя громади, хоч і відносилася до маргінальних категорій, наприклад, таких, як солдатки чи старі діви [15, с. 198]. Також етнографи ще на початку ХХ ст. відзначали цікаву деталь: за народними уявленнями, позашлюбна дитина приносить щастя своїм хресним, тому люди не відмовлялися хрестити таких дітей. Також вважалося, якщо позашлюбну дитину охрестить незаміжня дівчина, вона скоро і вдало вийде заміж [3, с. 60].

Зазначимо, що в цілому на досліджуваних територіях показники незаконних народжень були відносно невеликими, особливо у порівнянні із промисловими губерніями, а також північним регіоном.

Однак статистика незаконних народжень не є повною, оскільки, якщо дитина народжувалася мертвою або помирала до хрещення, то факт народження в метриках не відображався [12, с. 145]. Таким чином можемо припустити, що фактична кількість незаконних дітей була дещо більшою.

Розташування на території тієї чи іншої губернії військових гарнізонів було одним із факторів, що впливав на збільшення кількості позашлюбних народжень. Розвиток промислів, відхід населення на заробітки був ще однією причиною збільшення кількості незаконних дітей. Однак слід зауважити: якщо чоловіки, перебуваючи поза домом, могли дозволити собі зв'язки «на стороні», які часто призводили до народження позашлюбних дітей, то жінки, залишаючись самі на господарстві, були надто виснажені на важких польових роботах, аби думати про подружню зраду. А зменшення кількості чоловіків у зв'язку з відходом на заробітки вело до скорочення народжуваності у селах загалом [12, с. 148].

Дослідники зауважують, що саме у ХІХ ст. кількість незаконнонароджених значно збільшилася. Якщо у ХVІІІ ст. категорією ризику були переважно солдатки, то у ХІХ ст. до неї належали вже й інші категорії сільського населення, зокрема й незаміжні дівчата [23].

Відомий російський статистик та економіст Ю.Е. Янсон наголошував на неточності статистики незаконних народжень в Росії, оскільки до таких не включаються діти, народжені заміжними жінками, але поза шлюбом [24, с. 234]. Таким чином, як незаконні позначалися діти, народжені лише незаміжніми дівчатами, а також солдатками і вдовами.

Чернігівська губернія, згідно класифікації Ю. Янсона, потрапляє до 4-ї групи, де кількість позашлюбних дітей складала менше 20 % [24, с. 235]. Однак дослідник зауважує, що досить часто сусідні губернії мають різний коефіцієнт незаконних народжень, тож географічний фактор не є ключовим. Частково кількість незаконних народжень дослідник пояснює шлюбним віком. Чим він нижчий – тим менша кількість незаконнонароджених дітей.

Але разом з тим, у деяких губерніях, де шлюби укладалися також рано (Смоленська, Калузька), відсоток незаконних народжень значно вищий [24, с. 236].

Це ще раз засвідчує, що для отримання повної картини причин такого явища, як позашлюбні народження, необхідно вдаватися до мікросторичних досліджень по кожному конкретному регіону.

Публічність міжособистісних стосунків сільського населення загалом та у молодіжному середовищі зокрема зумовлювала досить суворий контроль за ними з боку громади. З одного боку, всі знали про досить вільні стосунки під час вечорниць і не засуджували їх, бо так робилося віками. З іншого, дівчина, яка не змогла зберегти цноти, все ж таки засуджувалася, якщо цей її гріх ставав відомим громаді, особливо жорсткими могли бути санкції в разі народження позашлюбної дитини. Українські етнографи зазначають, що обряд «комори», спрямований на перевірку дівочої цноти, був здебільшого поширений якраз у тих регіонах, де практикувалася спільна ночівля парубків та дівчат на вечорницях. Тобто це було, фактично, стирмуючим фактором [13, с. 107]. Втім, як правило, вступаючи з парубком у статеву близькість, дівчина все-таки розраховувала на майбутній шлюб. Про це свідчать і записи етнографів. Так, наприклад, О.П. Семенова-Тян-Шанська зазначала, що зваблення дівчини хлопцем найчастіше відбувається саме з обіцянками майбутнього шлюбу [22, с. 681]. Можемо припустити, що серед незаміжніх дівчат своєрідною «категорією ризику» ставали ті, які вже вийшли за межі шлюбного віку. Перспектива залишитися старими дівами могла штовхнути їх на необдумані кроки, чим і користувалися деякі чоловіки. Адже ставлення громади до дівчини, яка не вийшла заміж, також було досить настороженим, а подекуди й негативним. Саме такі психологічні мотиви девіантної поведінки незаміжніх дівчат ми можемо виділити на основі аналізу архівних матеріалів.

З іншого боку, боячись громадського осуду, дівчина-покритка намагалася звільнитися від небажаної дитини, часто йдучи навіть на вбивство. Таким чином складається своєрідна парадоксальна ситуація, коли певні стереотипи селянської свідомості, спрямовані на дотримання та захист суспільної моралі, в реальному житті могли навіть призвести до злочину.

Цієї ж думки дотримуються й російські дослідники селянської повсякденності, зокрема В. Безгін. Він зазначає, що в тих регіонах, де народження позашлюбних дітей було рідкісним явищем і каралося суворіше, кількість дітовбивств була більшою [1].

На нашу думку, саме у питанні дошлюбних сексуальних стосунків та народження незаконних дітей найбільш різко проявляється невідповідність «ідеальної» поведінкової моделі незаміжньої дівчини та реалій повсякденності.

Документальні матеріали доводять наявність дошлюбних сексуальних стосунків у середовищі сільської молоді не лише на Чернігівщині, але і в сусідніх регіонах зі зміша-

ним російсько-українським та російсько-білоруським населенням. Однак дослідити справжню розповсюдженість цього явища, якщо наслідком зв'язку не було народження дитини, не є можливим. Але народження позашлюбних дітей різними категоріями жінок і дівчатами все ж таки складало на досліджуваній території незначний відсоток.

ПОСИЛАННЯ

1. Безгин В.Б. Инфантицид и криминальный аборт в сельской России: прошлое и современность / В.Б. Безгин // Юридические исследования. – 2013. – № 4. – С. 196–229.
2. Бернштам Т.А. Бернштам Т.А. Молодёжь в обрядовой жизни русской общины XIX – нач. XX в. / Т.А. Бернштам. – Л.: Наука, 1988. – 280 с.
3. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський М. – К: Либідь, 2006. – 256 с.
4. Державний архів Чернігівської області (Далі – ДАЧО), ф. 811. Шаповалівське сільське управління, с. Шаповалівка Борзенького повіту Чернігівської губернії. 1831–1919, оп. 1, спр. 25. Дело о помещицой крестьянке Ромусевой, обвиняемой в умерщвлении незаконнорожденного ребёнка, 1831 р., 25 арк.
5. ДАЧО, ф. 242. Чернігівська палата кримінального суду. 1781–1869 рр., оп. 1, спр. 137. Дело о незаконном сожительстве казённой крестьянки Носовцовой села Бряновых Кустич Стародубского уезда с казённым крестьянином Мязкиным и умерщвлении его ребёнка, 1832 р., 38 арк.
6. Спр. 343. Дело об умерщвлении незаконного ребёнка казённой крестьянкой Пинчуковой, 1836–1837 рр., 13 арк.
7. Спр. 344. Дело об умерщвлении незаконнорожденного ребёнка крестьянкой помещика Забеллы Масечковой Марины, 1836 р., 52 арк.
8. Спр. 460. Дело о незаконном сожительстве клинцовского мещанина Максима Кузовлёва с крепостной крестьянкой Ириной Грешилиной, 1839–1843 рр., 8 арк.
9. Спр. 771. Дело об умерщвлении незаконного ребёнка крестьянкой священника Светильского Евдокией Лолиной, 1844–1846 рр., 89 арк.
10. Спр. 878. Дело об умерщвлении незаконного ребёнка крестьянкой села Авдеевки Сосницкого уезда Зиновией Корнеевковой. 1845–1846 рр., 63 арк.
11. Спр. 921. Дело об умерщвлении незаконнорожденного ребёнка крестьянкой помещика Забеллы Леуненко Ульяной, 1846–1849 рр., 44 арк.
12. Зайцева С.В. Факторы, оказывавшие влияние на рождение внебрачных детей в Российской империи во второй половине XIX в. // Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина. – Вып. – Т. 4. – С. 144–152.
13. Ігнатенко І.В. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. – К.: Інтелектуальна книга, 2014. – 264 с.
14. Кісь О. Особливості соціалізації дівчаток в традиційній українській сім'ї XIX–початку XX ст. / О. Кісь // Етнічна історія народів Європи. Традиційна етнічна культура слов'ян: збірник наукових праць. – К.: Стило, 1999. – С. 49–55.
15. Кісь О.Р. Жінка в традиційній українській культурі (2-а пол. XIX – поч. XX ст.) / О.Р. Кісь. – Л.: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 272 с.
16. Маерчик М. «Як яка дівчина з хлопцем не спить, то вона й не дівчина зовсім» (секс до шлюбу в українській традиції): до постановки проблеми. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://abyss111.livejournal.com/3431.html#cutid1>
17. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук. – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 128 с.
18. Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штаба. Чернігівська губернія. – Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. – СПб.: Типография Ф. Персона, 1865.
19. Памятная книжка Черниговской губернии на 1862 год. – Чернигов: Типография Губернская и Черниговского Ильинского Монастыря, 1862. – 576 с.
20. Пономарьов А. Семейні звичаї та обряди / А. Пономарьов // Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник. – К.: Либідь, 1993. – С. 170–182.
21. Семёнов Ю. Пережитки первобытных форм отношений полов в обычаях русских крестьян XIX – XX вв. / Ю. Семёнов // ЭО. – 1996. – № 1. – С. 32–48.
22. Семёнова-Тянь-Шанская О.П. Жизнь «Ивана» / О.П. Семёнова-Тянь-Шанская // «А се грехи злые, смертные...». Русская се-

мейная и сексуальная культура глазами историков, этнографов, литераторов, фольклористов, правоведов и богословов XIX – нач. XX века: в 3 кн. – М.: Ладомир, 2004. – Кн. 1. – 2004. – С. 641–731.

23. Шербинин П. Плод страсти роковой / П. Шербинин // Родина. – 2003. – № 8. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istrodina.com/rodina_articul.php3?id=814&n=36

24. Янсон Ю.Э. Сравнительная статистика населения / Ю.Э. Янсон. – СПб.: Типография дома призрения малолетних бедных, 1892. – 446 с.

Терещенко Е.А. Рождение внебрачных детей в сёлах Черниговщины в первой половине XIX в. (статистический аспект)

В статье рассматривается проблема добрачных сексуальных отношений среди сельской молодёжи, проблема инфантицида. Анализируется частота рождения внебрачных детей разными социальными-возрастными категориями женщин.

Ключевые слова: незаконные рождения, инфантицид, статистика.

Tereshchenko O.A. The birth of illegitimate children in the villages of Chernihiv region in the 1st half of the 19th century (statistical aspect)

The article deals with the problem of premarital sex among the rural youth, the problem of infanticide. The author analyzes the frequency of the birth of illegitimate children by different social and age categories of women.

Key words: illegitimate birth, infanticide, statistics.

27.02.2017 p.

J

УДК 94(477):303.4(323.3+-053) «185»

О.В. Кужельна

БЕБІ-БУМ ПО-КЛИШКІВСЬКІ: СТОРІНКИ ІСТОРІЇ СЕЛА КЛИШКИ КРОЛЕВЕЦЬКОГО ПОВІТУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ЩОДО ВІКОВОГО ТА СОЦІАЛЬНОГО СТАНУ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

У статті досліджується історія села Клишки Кролевецького повіту Чернігівської губернії. На підставі довідкових видань та метричних книг проаналізовані дані щодо демографічного стану даного населеного пункту другої половини XIX сторіччя.

Ключові слова: село Клишки, Чернігівська губернія, козацька старшина, Забіла, Соломка, близнюки, соціальний стан населення.

У довідкових виданнях, що побачили світ в останні десятиріччя, інформація про історичне минуле села Клишки Кролевецького повіту Чернігівської губернії (зараз Шосткинського району Сумської області) досить лаконічна і неповнена відомостями на кшталт: «Село Клишки. Розташоване за 16 км від райцентру [м. Шостка]. Засноване в кінці XVI ст. Неподалік від села знайдено знаряддя праці доби бронзи» [1, с. 131]; «Село Клишки засноване в кінці XVI ст. У 1861 р. тут відбувся виступ селян, що були невдоволені грабіжним характером реформи» [2, с. 612].

Звісно, подібного роду відомості не дають уявлення про історію села часів так званого «дорадянського періоду», і будь-яке дослідження, що виходить за рамки вищенаведених фактів, є дуже цінним. Тому, посилаючись на низку до-